

فصلنامه مطالعات زبان‌ها و گویش‌های غرب ایران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه

سال سوم، شماره ۱۵، زمستان ۱۳۹۵، صص ۷۳-۸۹

نقش فرهنگ در ساخت و گزینش استعاره مفهومی حجاب در گفتمان فرهنگی فارسی از منظر نظریه گفتمانی استعاره

ابراهیم رضاپور^۱

استادیار گروه زبان‌شناسی همگانی دانشگاه سمنان

مریم یغمایی^۲

کارشناسی ارشد زبان‌شناسی همگانی، دانشگاه سمنان

چکیده

استعاره‌های مفهومی بازتاب بیش‌شناختی و نظام فکری فرهنگ معینی هستند؛ به عبارت دیگر، مفهوم‌سازی استعاری واژه براساس پیش‌زمینه‌های فرهنگی صورت می‌گیرد. از منظر نظریه گفتمانی استعاره، به منظور بررسی استعاره‌ها و تبیین آن‌ها در گفتمان باید زبان‌شناسی شناختی با تحلیل پیکره‌ای و کاربردشناسی تلفیق شود. این کار با مطالعه متن‌هایی که استعاره‌ها در آن‌ها اتفاق می‌افتند و یافتن شواهد و دلایلی که نویسندگان این متن‌ها در استفاده از این استعاره‌ها ارائه می‌دهند، امکان‌پذیر است. در پژوهش حاضر، کتاب‌های حجاب از دیدگاه قرآن و سنت، حجاب و نقش آن در سلامت روان، حجاب: مسئولیت‌ها و اختیارات دولت اسلامی و راه‌های تقویت فرهنگ حجاب انتخاب شدند. به منظور بررسی نقش فرهنگ در ساخت و گزینش استعاره‌های مفهومی، هفتاد مورد استعاره‌های مفهومی مربوط به واژه «حجاب» از این متون فرهنگی فارسی استخراج شد. بررسی داده‌های پژوهش نشان داد که حوزه «گیاه»، پربسامدترین حوزه مبدأ استعاره‌های مفهومی «حجاب» در گفتمان فرهنگی فارسی است. تحلیل داده‌های پژوهش، بیان‌گر نقش اساسی مذهب - یکی از ابعاد فرهنگ - در تولید این استعاره‌ها و انتخاب آن‌ها است؛ به عبارت دیگر، جهان‌بینی اسلامی و آموزه‌های دینی (قرآن و احادیث) انگیزه کاربرد این استعاره‌ها از سوی نویسنده متن است.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ، استعاره مفهومی، حجاب، نظریه گفتمانی استعاره، گفتمان فارسی.

۱- مقدمه

استعاره از دیرباز به‌مثابه یکی از مفاهیم مهم در بررسی ساختار هویت‌های فرهنگی و تفاوت‌های میان‌فرهنگی در رشته‌های مختلف انسانی از جمله مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی و مطالعات فرهنگی بوده است. لیکاف و جانسون^۴ (۱۹۸۰) مفهوم «استعاره مفهومی» را بیان کردند و میان استعاره و اندیشه ارتباط برقرار کردند. کووچش^۵ (۲۰۰۵) با مقایسه بین‌زبانی الگوهای استعاره‌های مفهومی نشان داده است که افزون بر استعاره‌های جهانی، تنوع استعاری درون‌فرهنگی و میان‌فرهنگی نیز وجود دارد. عبارت‌های استعاری می‌توانند تفاوت‌های جزئی در پیشینه‌های فرهنگی - ایدئولوژیک جامعه‌ای را که این استعاره مفهومی در آن کاربرد دارد آشکار کند؛ از سوی دیگر، چاترئیس-بلک^۶ (۲۰۰۴) رویکرد شناختی را به دلیل نادیده گرفتن تأثیر بافت اجتماعی و فرهنگی در ساخت و انتخاب استعاره در گفتمان، برای مطالعه و بررسی استعاره کافی نمی‌داند و با ارائه نظریه گفتمانی استعاره^۷ با تلفیق زبان‌شناسی شناختی، تحلیل پیکره‌ای و کاربردشناسی به تبیین استعاره در گفتمان می‌پردازد. وی معتقد است باید معناشناسی شناختی را با کاربردشناسی تلفیق کرد و این کار با مطالعه متن‌هایی که استعاره‌ها در آن‌ها اتفاق می‌افتند و شواهد و دلایلی که این متن‌ها برای نیات گویندگان در استفاده از این استعاره‌ها ارائه می‌دهند، امکان‌پذیر است. از آنجاکه مذهب یکی از مؤلفه‌های فرهنگ است، استعاره‌های حوزه مذهب را می‌توان استعاره‌های فرهنگ‌بنیاد تلقی کرد. تحلیل انتقادی گفتمان همراه با زبان‌شناسی شناختی کمک می‌کند تا کارکرد ایدئولوژیک و ترغیبی استعاره‌هایی که دلیل انتخاب استعاره‌های مفهومی مرتبط به حوزه مذهب است نشان داده شود.

تاکنون پژوهش‌های بسیاری در زمینه تأثیر عوامل فرهنگی و اجتماعی در تنوع استعاری در زبان‌های مختلف صورت پذیرفته است، نکته‌ای که در بیشتر این پژوهش‌ها به آن توجه نشده است، کارکرد کاربردشناسی استعاره، یعنی ترغیبی بودن استعاره است. نقش استعاره در گفتمان، ترغیبی است و این بدین دلیل است که نظریه گفتمانی استعاره، منابع زبانی و شناختی را با دانش فرهنگی و تاریخی تلفیق می‌کند (چاترئیس-بلک، ۲۰۰۴: ۳). بررسی نقش فرهنگ در ساخت و گزینش استعاره‌های مفهومی واژه «حجاب»، در گفتمان فرهنگی فارسی براساس نظریه کووچش و تحلیل علت انتخاب این استعاره‌ها

4. G. Lakoff & M. Johnson

5. Z. Kovecses

6. J. Charteris-Black

7. discourse theory of metaphor

از منظر نظریه گفتمانی استعاره، پژوهش حاضر را با دیگر پژوهش‌های انجام‌شده، متفاوت کرده است. نوشتار پیش رو می‌کوشد تا به پرسش‌های ذیل پاسخ دهد: ۱- پرسامدترین حوزه‌های مبدأ استعاره مفهومی مربوط به مفهوم «حجاب» در گفتمان فرهنگی فارسی کدام‌اند؟ ۲- نقش فرهنگ در ساخت و گزینش استعاره مفهومی در گفتمان فرهنگی فارسی چگونه است؟

پژوهش حاضر از نوع توصیفی - تحلیلی است. چارچوب نظری این نوشتار از یک‌سو، نظریه استعاره‌های مفهومی اصلاح‌شده کووچش است که استعاره را واقعیتی زبانی، مفهومی، بدنی و فرهنگی - اجتماعی می‌داند که به کمک آن ساختارهای مفهومی و زیربنایی استعاره توصیف می‌شود و از سوی دیگر رویکرد تحلیل انتقادی استعاره است که با در نظر گرفتن کارکرد ترغیبی و اقناعی استعاره، دلایل و انگیزه‌هایی که گوینده متن آن را انتخاب کرده، تجزیه و تحلیل می‌شوند. ابتدا استعاره‌های مربوط به واژه «حجاب» در متون فرهنگی فارسی که شامل کتاب‌های حجاب از دیدگاه قرآن و سنت (فتاحی‌زاده، ۱۳۸۷)، حجاب و نقش آن در سلامت روان (رجبی، ۱۳۸۸)، حجاب: مسئولیت‌ها و اختیارات دولت اسلامی (شفیعی سروستانی، ۱۳۸۷) و راه‌های تقویت فرهنگ حجاب (رجبی، ۱۳۹۱) است، ارزیابی می‌شوند تا مشخص گردد که پرسامدترین حوزه‌های مبدأ استعاره‌های مفهومی گفتمان فرهنگی فارسی کدام‌اند؛ سپس استعاره‌های این متون از منظر نظریه گفتمانی استعاره چاتریس بلک تحلیل و بررسی می‌شوند.

کوچش (۲۰۰۵) ارتباط بین فرهنگ و استعاره را بررسی کرده و این ادعا را مطرح می‌کند که ما افزون بر استعاره‌های جهانی، شاهد تنوع استعاری نیز هستیم. کووچش معتقد است که عوامل متعددی در ایجاد گوناگونی در استعاره‌ها دخیل هستند و تجربه‌های فرهنگی - اجتماعی و فرایندهای شناختی نقش به‌سزایی در ایجاد تنوع و گوناگونی در استعاره‌های مفهومی دارند. چو^۸ (۲۰۱۰) بسط استعاری واژه «اقتصاد» در متون اقتصادی در دو کشور بریتانیا و هنگ‌کنگ را در سه سطح شناختی، شناختی - فرهنگی و کاربردشناسی بررسی کرده است. مشاهده استعاره‌های متفاوت و بسط استعاری متفاوت از واژه «اقتصاد» در دو زبان نشان‌دهنده نقش فرهنگ در فرایند و شیوه ساخت معنا است. تحلیل داده‌ها بیان‌گر این موضوع است که اهداف کاربردشناسی (ترغیبی) می‌تواند با تأکید بر عناصر مختلف در بسط استعاری یک مفهوم حاصل شود.

موریس و والدمن^۹ (۲۰۱۱) تعداد ۸۷ تبلیغ در مجلات فرانسوی، ایتالیایی، آلمانی، هلندی و

8. M. V. Chow

9. P. K. Morris & J. A. Waldman

آمریکایی را مطالعه کردند. کاربرد استعاره و خصوصیات فرهنگی چهار نوع محصول فرهنگی، یعنی محصولاتی که فرهنگ در تصمیم‌گیری مشتریان مهم است، از جمله غذا و نوشیدنی، اتومبیل، بیمه و لوازم آرایشی - بهداشتی بررسی شده‌اند. تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد: الف) تبلیغات با استعاره‌ها جنبه‌های فرهنگی را منعکس می‌کنند تا اطمینان حاصل شود که پیام‌های تبلیغاتی متناسب با مخاطبین مورد نظر است. ب) استعاره‌ها ابزار مؤثر و ترغیبی برای بیان هستند و نقش کلیدی در زبان را برپایه فرهنگ ایفا می‌کنند. صراحی و عموزاده (۱۳۹۲) به مقایسه استعاره‌های مرتبط با احساس خشم در زبان‌های فارسی و انگلیسی پرداخته‌اند. نگارندگان علت تنوع استعاری در این دو زبان را زمینه‌های فرهنگی - عقیدتی مختلف، تفاوت در رمزگذاری اطلاعات حوزه مبدأ و میزان شرح و بسط واژگانی در این دو زبان می‌دانند. فاضلی و سلطانی (۱۳۹۴) ارتباط مخاطب با استعاره و نقش استعاره در اقناع افراد را برای رد یا قبول نگرشی تحمیل شده بررسی کرده‌اند. تحلیل داده‌های پژوهش نشان می‌دهد که مخاطبین استعاره تحت تأثیر اطلاعات مفهومی پنهان در ساختار استعاره در انتخاب روش تفکر در مورد مسائل اجتماعی - سیاسی قرار می‌گیرند. افرادی که در گفتار از استعاره استفاده می‌کنند، می‌توانند با کاربرد استعاره‌های سوگیری‌شده، در راه اقناع مخاطبین برای رسیدن به هدف‌هایشان بهره‌مند شوند.

۲- استعاره مفهومی و فرهنگ

لیکاف و جانسون (۱۹۸۰) در نظریه استعاره مفهومی^{۱۰}، استعاره را به صورت هرگونه فهم و بیان مفاهیم انتزاعی در قالب مفاهیم ملموس تر تعریف کرده‌اند. حوزه‌ای که مفاهیم عینی تر را دربر می‌گیرد حوزه مبدأ و حوزه‌ای را که دربردارنده مفاهیم انتزاعی تر است، حوزه مقصد می‌نامند. لیکاف (۱۹۹۳) تناظرهای میان دو حوزه مبدأ و مقصد را نگاشت^{۱۱} می‌خواند و معتقد است که استعاره برپایه روابط مفهومی دو حوزه مبدأ و مقصد ساخته می‌شود. کارکرد کلمات و عبارات این است که ذهن را برانگیزند تا میان حوزه مبدأ و حوزه مقصد ارتباط برقرار کنیم و در این ارتباط، موضوعات، ویژگی‌ها و روابط بین دو حوزه انتقال می‌یابند.

لیکاف و جانسون (۱۹۸۰) پایه‌های تجربی استعاره^{۱۲} را یکی از ویژگی‌های استعاره‌های مفهومی می‌دانند: استعاره به‌طور تصادفی ساخته نمی‌شود؛ بلکه برهم‌کنش‌های ثابت ما با محیط‌های فرهنگی و فیزیکی اساس شکل‌گیری استعاره را تشکیل می‌دهند. این پایه‌های تجربی از جامعه‌ای به جامعه دیگر

10. conceptual metaphor theory

11. mapping

12. experiential basis of metaphor

متفاوت است و همین امر موجب می‌شود در فرهنگ‌های گوناگون، شکل‌گیری استعاره‌های مفهومی متفاوت باشد.

فرهنگ مجموعه‌ای از درک‌های مشترک است که توصیف‌گر گروه‌های کوچک و بزرگ انسانی است. در چارچوب زبان‌شناسی شناختی که لیکاف و جانسون (۱۹۸۰) آن را مطرح کردند، استعاره ابتدا نه در زبان، بلکه در ذهن اتفاق می‌افتد؛ به عبارت دیگر، ما نه تنها با استعاره‌ها سخن می‌گوییم بلکه جهان را با استعاره‌ها درک می‌کنیم؛ بنابراین درک مشترکی را که به مثابه بخش عظیمی از تعریف فرهنگ ارائه می‌شود، اغلب می‌توان با درک استعاری جایگزین کرد. زمانی که توجه بر فهم پدیده‌های انتزاعی همچون زمان، فرایندهای ذهنی، احساسات، ارزش‌های اخلاقی، نهادهای اجتماعی و سیاسی باشد، این درک مشترک استعاری است. در این رویکرد، استعاره بخش جدایی‌ناپذیر فرهنگ محسوب می‌شود (کووچش، ۲۰۰۵: ۲).

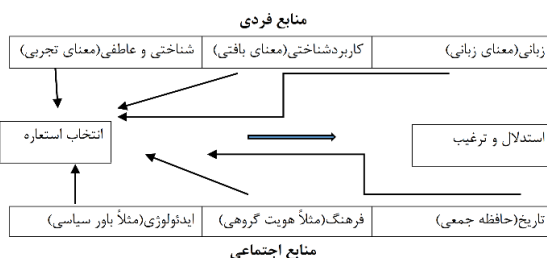
۳- نظریه گفتمانی استعاره

از دیدگاه چاتریس-بلک (۲۰۰۴) استعاره مفهومی نسبی است که نمی‌توان براساس معیاری تک‌بعدی تعریف دقیقی از آن ارائه داد که در تمام موقعیت‌ها کاربرد داشته باشد؛ بلکه باید تعریفی از آن ارائه شود که معیارهای زبانی، کاربردشناسی و شناختی را شامل شود. نمی‌توان مطمئن بود که نیت‌های شخص رمزگذار استعاره و تفسیرهای شخصی که استعاره را رمزگشایی می‌کند، به‌طور دقیق باهم تطابق دارند؛ به این دلیل که این‌ها می‌توانند بین اشخاص براساس بافتی که استعاره در آن اتفاق می‌افتد و تجربیات اشخاص از این بافت‌ها تغییر کند. استعاره‌ها ترغیبی هستند و به‌همین دلیل بیشتر در زبان استدلالی و بیانی به‌کار می‌روند. رویکرد ما به استعاره درباره تعیین انگیزه‌هایی که زمینه انتخاب یک استعاره در مقایسه با استعاره دیگر می‌شود، باید رویکردی انتقادی باشد. آگاهی بیشتر از آنچه با استعاره پنهان می‌شود، هرآنچه با استعاره برجسته می‌شود و بررسی استعاره در پیکره بزرگ زبانی، ما را در موقعیتی قرار می‌دهد که استعاره را به چالش بکشیم و شیوه متفاوتی برای تفکر درباره موضوع ارائه دهیم. استعاره‌ها در متون مذهبی کاربرد بسیاری دارند؛ زیرا استعاره شیوه اصلی و اساسی‌ای است که ناشناخته‌ها با آن می‌توانند در رابطه با آنچه از پیش شناخته شده است درک شوند، استعاره‌ها روش مناسبی برای بیان تجربه‌های معنوی و مذهبی هستند؛ زیرا این پدیده‌ها تنها می‌توانند با ارجاع به آنچه در جهان فیزیکی تجربه شده است، بیان شوند.

چاتریس-بلک (۲۰۰۴) معتقد است که تحلیل انتقادی استعاره، جنبه‌های مختلف تحلیل انتقادی

گفتمان، تحلیل پیکره‌ای، کاربردشناسی و زبان‌شناسی شناختی را در یک نقطه جمع می‌کند. سطوح تحلیل انتقادی استعاره شامل توصیف، تفسیر و تبیین است. در سطح اول نمونه متن‌ها با هدف شناسایی استعاره‌های مناسب خوانده می‌شوند، سپس این استعاره‌ها براساس معیارهای توصیف استعاره، یعنی نامتجانس بودن یا تنش معنایی که در نتیجه تغییر در حوزه کاربرد ایجاد شده است، در سطوح زبانی، کاربردشناسی و شناختی بررسی می‌شوند. سطح تفسیر شامل برقراری رابطه میان استعاره‌ها و عوامل شناختی و کاربردشناسی تعیین‌کننده استعاره‌ها است و در مرحله تفسیر باید به نقش پررنگ انتخاب‌های استعاری در ساخت یک بازنمایی مهم اجتماعی توجه کرد. تبیین استعاره شامل شناسایی عاملیت اجتماعی است که در تولید استعاره‌ها و نقش اجتماعی آن‌ها در استدلال و ترغیب دخیل است (رضاپور، ۱۳۹۰: ۷۹).

شکل (۱)، نشان‌دهنده تأثیر منابع فردی و اجتماعی بر انتخاب استعاره در گفتمان است. منابع فردی شامل عوامل شناختی و عاطفی، کاربردشناختی و زبانی است. پایه منابع اجتماعی برای انتخاب استعاره، ایدئولوژی و دانش تاریخی و فرهنگی است؛ برای مثال استعاره‌های نور و آتش به مثابه ارزیابی مثبت در گفتمان سیاسی آمریکا به کار می‌رود در حالی که در گفتمان بریتانیا استعاره گیاه برای این کارکرد گفتمانی استفاده می‌شود.

شکل (۱). مدل گفتمانی استعاره چاتریس-بلک (۲۰۰۴)

۴- بررسی و تحلیل داده‌ها

در این بخش استعاره‌های مفهومی حاصل از استعاره‌های زبانی شناسایی شده مربوط به واژه «حجاب» در گفتمان‌های زیر از منظر نظریه گفتمانی استعاره چاتریس-بلک (۲۰۰۴) تحلیل می‌شوند.

۴-۱- گفتمان ۱

به یقین حجاب و پوشش زن، یکی از محکم‌ترین سنگ‌راهی است که مسلمانان، به ویژه جوانان را از فساد و فحشا حفظ می‌کند و سدّی آهنین در برابر نفوذ و تهاجم فرهنگی دشمنان اسلام است (رجبی،

۱۳۸۸: ۱۳).

سطح اول تحلیل

شناسایی استعاره‌های زبانی: حجاب سنگری محکم، حجاب سد آهنین. استعاره‌های مفهومی: حجاب به‌مثابه سنگر، حجاب به‌منزله سد. استعاره‌های مفهومی «فساد و فحشا به‌مثابه گلوله دشمن»، «جوانان به‌مثابه سربازان جنگ» و «تهاجم فرهنگی به‌مثابه حمله نظامی» نیز قابل استنباط است.

سطح دوم تحلیل: تبیین استعاره‌ها

یکی از عوامل مهم اجتماعی - فرهنگی در انتخاب این استعاره‌ها از سوی نویسنده، اهمیت حجاب در مقابله با تهاجم فرهنگی در جامعه کنونی ما - کشور ایران - است. در گفتمان بالا حجاب به‌مثابه سنگری برای جوانان مسلمان در مقابل فساد و فحشا و سدی در برابر تهاجم فرهنگی دشمنان اسلام در نظر گرفته شده است. شفیع سرورستانی (۱۳۸۷) معتقد است که دشمن همان‌گونه که جبهه نظامی را به روی ما باز کرد و ما را هدف حملات زمینی و هوایی قرار داد، در جبهه فرهنگی نیز می‌کوشد تا به ارزش‌های دینی و فرهنگی ما هجوم آورد. دشمنان اسلام حجاب را همچون سدی می‌پندارند که مانع تعرض و آسیب‌رساندن آن‌ها به ارزش‌های اسلامی می‌شوند. نویسنده متن بر آن است که این باور را که حجاب می‌تواند همچون سنگری محکم پناهگاه جوانان مسلمان ایرانی برای درامان‌بودن از فساد و فحشا باشد را به مخاطب القاء کند.

۴-۲- گفتمان ۲

حجاب و پوشش مانع آن می‌شود که مردان، به‌ویژه افراد بیمار دل و اسیر خواسته‌های نفسانی، برای زنان باحجاب و پوشیده، مزاحمتی ایجاد کنند و امنیت آن‌ها را به خطر بیندازد (رجبی، ۱۳۹۱: ۴۸).

سطح اول تحلیل

شناسایی استعاره‌های زبانی: حجاب مانع ایجاد مزاحمت می‌شود. استعاره‌های مفهومی: حجاب به‌مثابه مانع. استعاره «حجاب به‌مثابه امنیت» نیز قابل استنباط است.

سطح دوم تحلیل: تبیین استعاره‌ها

ملاحظات اجتماعی - مذهبی از عوامل تأثیرگذار بر کاربرد استعاره‌های «حجاب به‌مثابه مانع» و «حجاب

به‌مثابه امنیت» در گفتمان بالا است؛ زیرا نویسنده متن با توجه به آیه ۵۹ سوره احزاب، آنجا که خداوند می‌فرماید: «ای پیامبر به همسران و دخترانت و زنان مؤمن بگو جلباب (روسری‌های بلند) خود را بر خویش افکنند، این کار برای اینکه شناخته شوند بهتر است.» حجاب را باعث شناخته‌شدن زن مسلمان می‌داند و او را به‌مثابه زنی مسلمان معرفی می‌کند و همین امر باعث می‌شود همه به‌ویژه افراد بیمار دل بفهمند که این زن پاک و باوقار است؛ بنابراین نباید مزاحم او شد و در نتیجه امنیت زن مسلمان تأمین می‌شود.

۳-۴- گفتمان ۳

دستور حجاب و پوشش اسلامی در قرآن، نه تنها حافظ اخلاق و عفاف زنان جامعه است؛ بلکه مردان را نیز از آلودگی‌ها حفظ می‌کند؛ همچنین به زنان امنیت اجتماعی می‌بخشد و آنان را از نگاه هوس‌بازان حفظ می‌کند (رجبی، ۱۳۹۱: ۲۱).

سطح اول تحلیل

شناسایی استعاره‌های زبانی: حجاب حافظ اخلاق و عفاف زنان، حجاب مردان را از آلودگی‌ها حفظ می‌کند، حجاب به زنان امنیت اجتماعی می‌بخشد، حجاب زنان را از نگاه هوس‌بازان حفظ می‌کند. استعاره‌های مفهومی: حجاب به‌مثابه حفاظ، مصونیت و امنیت.

سطح دوم تحلیل: تبیین استعاره‌ها

عوامل اجتماعی - مذهبی در کاربرد استعاره‌های گفتمان بالا مشهود است: در دین اسلام بارها درباره خطرات نگاه‌های شهوانی تذکر داده شده است. امام صادق می‌فرماید: «نگاه (شهوانی) تیری است زهر آلود از ناحیه شیطان، چه بسا نگاه‌هایی که بعدها حسرت‌ها و تأسف‌های طولانی به‌دنبال خود آورده است.» (رجبی، ۱۳۸۸: ۲۳) مسلمانان نگاه (شهوانی) را همچون خطری می‌دانند که همواره آن‌ها را تهدید می‌کند و به‌دنبال وسیله‌ای هستند که آنان را از این خطر محفوظ نگه‌دارد. نویسنده گفتمان بالا از حجاب به‌مثابه حفاظ در برابر خطر نگاه‌های حرام نام برده است که زنان را از گرفتار شدن در دام مردان هوس‌باز، باز می‌دارد و موجب مصونیت آن‌ها از فتنه‌هایی است که این نگاه‌های شهوانی پیش می‌آورد. همان‌گونه که فتاحی‌زاده (۱۳۸۷: ۳۰) اظهار می‌دارد که حجاب نه تنها موجب مصونیت زنان می‌شود، بلکه مردان را نیز در برابر مفاسد اخلاقی که بی‌حجابی و بدحجابی زنان به‌وجود می‌آورد مصون نگاه می‌دارد و آن‌ها را از آلودگی‌های گناه حفظ می‌کند. در جامعه‌ای که مردان خود را از آلوده‌شدن به گناه

حفظ کنند، مفاسد اخلاقی و اجتماعی کمتر خواهد شد و در نتیجه امنیت برای زنان در چنین جامعه‌ای به وجود خواهد آمد.

۴-۴- گفتمان ۴

جامعه موظف است امنیت را در ابعاد مختلف برای افراد فراهم سازد. بخش عمده‌ای از این مهم برعهده زن است که با حفظ پوشش به این امر جامعه عمل بپوشاند. اگر این حریم دریده شود، ضمانتی برای سلامتی شخص وجود ندارد؛ زن چون از این حصار منیع درآمد، در معرض ضربات دیده‌های آلوده و قلب‌های منحرف قرار می‌گیرد و آرامش خود را از دست داده و در نهایت نجات از تلاطم امواج بلا را نامعلوم می‌سازد. بدین‌سان با قاطعیت تمام معتقدیم که پوشش، امنیت زن را در جامعه فراهم می‌سازد و در حریم پوشش و حجاب است که می‌توان با خیالی آسوده به جامعه آمد و به فعالیت پرداخت و در سنگر حجاب، حضور عینی خود را در ابعاد مختلف اجتماع تحقق بخشید (فتاحی‌زاده، ۱۳۸۷: ۳۳).

سطح اول تحلیل

شناسایی استعاره‌های زبانی: اگر این حریم دریده شود، ضمانتی برای سلامتی شخص وجود ندارد، زن چون از این حصار منیع درآمد، در معرض ضربات دیده‌های آلوده و قلب‌های منحرف قرار می‌گیرد، در حریم پوشش و حجاب است که می‌توان با خیالی آسوده به جامعه آمد و به فعالیت پرداخت و در سنگر حجاب، حضور عینی خود را در ابعاد مختلف اجتماع تحقق بخشید. استعاره‌های مفهومی: حجاب به‌مثابه حریم، حصار، مصونیت و سنگر.

سطح دوم تحلیل: تبیین استعاره‌ها

ملاحظات اجتماعی - فرهنگی از عوامل مؤثر در انتخاب استعاره‌های زبانی در گفتمان بالا ازسوی نویسنده متن است. اسلام با طرح پوشش زن درحقیقت جواز حضور در اجتماع را به او داده است؛ این دستور دینی نیروی عظیم زن را از تباه‌شدن و در گوشه‌ای بی‌هدف ماندن نجات داده است و ازسوی دیگر جلو فساد و نابهنجاری‌های ناشی از اختلاط زن و مرد را گرفته است (فتاحی‌زاده، ۱۳۸۷: ۳۴) به‌عقیده مطهری (۱۳۵۷: ۸۸) پوشیده‌بودن زن - در همان حدودی که اسلام تعیین کرده است - موجب کرامت و احترام بیشتر او می‌شود و وی را از تعرض افراد ناشایست و بی‌اخلاق مصون می‌دارد. نویسنده گفتمان بالا حجاب را به‌مثابه سنگری درنظر گرفته است که زن در پناه آن می‌تواند با آرامش و در امنیت به انجام فعالیت‌های اجتماعی بپردازد. نویسنده به لزوم رعایت حجاب در برابر نامحرمان اشاره

کرده است و حجاب را به‌مثابه پرده و حائل در نظر گرفته است که از بین رفتن آن موجب می‌شود سلامت جسمانی و روانی زن به خطر افتد. نویسنده گفتمان با استفاده از استعاره‌های «سنگر حجاب»، «حجاب به‌مثابه ضامن»، «حجاب به‌مثابه حریم» و «حجاب به‌مثابه حصار» سعی دارد تا جایگاه مهم حجاب در جامعه و نقش آن در مصون نگه‌داشتن زنان از مفاسد اخلاقی و تأمین امنیت اخلاقی و اجتماعی زنان را به مخاطب القا کند.

۴-۵- گفتمان ۵

در امر برخورد با دزدان عفت و حجاب باید آنان که وظیفه از بین بردن زمینه‌های بدحجابی و فراهم آوردن زمینه‌های حجاب و عفاف را در جامعه دارند، به تکلیف خود عمل کنند و پلیس هم به‌مثابه عامل قهری حفظ امنیت اخلاقی به وظیفه خود عمل می‌کند (شفیعی سروستانی، ۱۳۸۷: ۸۶).

سطح اول تحلیل

شناسایی استعاره‌های زبانی: برخورد با دزدان عفت و حجاب.

استعاره‌های مفهومی: حجاب به‌مثابه شیء باارزش.

سطح دوم تحلیل: تبیین استعاره‌ها

ملاحظات اجتماعی - فرهنگی انگیزه اصلی نویسنده در کاربرد استعاره‌های گفتمان بالا است؛ زیرا نویسنده با کاربرد استعاره «برخورد با دزدان عفت و حجاب» می‌کوشد این باور را که حجاب یک ارزش است و باید در ذهن زن و مرد جامعه ما به‌مثابه گوهری ارزشمند جا بیفتد را به مخاطب القا کند. با گسترش بی‌حجابی در جامعه و حضور زنان با پوشش‌های نامتعارف در ملاءعام، نگاه‌ها آلوده می‌شوند و این نگاه‌های آلوده، مفاسد اخلاقی را به‌بار خواهد آورد و بی‌عفتی در اجتماع گسترش خواهد یافت؛ چنین پدیده‌ای ارکان خانواده را تهدید و بنیان آن را دچار تزلزل می‌کند و جرم‌هایی مانند زنا و قتل‌های ناموسی و تجاوز به عنف را به‌دنبال خواهد داشت؛ بنابراین برای پیشگیری از وقوع چنین وقایعی، باید با کسانی که قصد دارند ارزش‌های دینی ما به‌ویژه حجاب را به‌زور از ما بگیرند برخورد قانونی کرد (شفیعی سروستانی، ۱۳۸۷: ۸۶-۹۹).

۴-۶- گفتمان ۶

در جامعه امروز تبلیغات بدحجابی با انواع مظاهرش جلوه‌نمایی می‌کند و تیرهای زهرآگین شیاطین، حجاب را نشانه رفته است و تمسخرها و انگ‌های عقب‌ماندگی و نگاه‌های حقارت‌آمیز، از هر سو زنان

محبّبه را احاطه کرده است (رجبی، ۱۳۹۱: ۱۲۷).

سطح اول تحلیل

شناسایی استعاره‌های زبانی: تیرهای زهراگین شیاطین حجاب را نشانه رفته است. استعاره‌های مفهومی: حجاب به مثابه هدف و نشانه.

سطح دوم تحلیل: تبیین استعاره‌ها

ملاحظات اجتماعی - فرهنگی در انتخاب استعاره‌ها در گفتمان بالا مشهود است: نویسنده گفتمان با به‌کاربردن استعاره «حجاب به مثابه هدف و نشانه» و «دولت‌های غربی به مثابه شیطان»، بر عمق ضدیت و دشمنی دولت‌های غربی با حجاب به منزله یکی از مهم‌ترین ارزش‌های اسلامی تأکید دارد. بیگانگان با شیوه‌های مختلف و تبیین‌های متفاوت، در تضعیف ارزش‌های اسلامی ما می‌کوشند. مبارزه با حجاب در قالب ایجاد نگرش منفی نسبت به حجاب صورت می‌گیرد؛ دشمن ذهن جوانان ایرانی را به حجاب بدبین می‌کند و سعی دارد با شایعه‌پراکنی و دروغ‌پردازی، تبیین کند که حجاب، نشانه عقب‌ماندگی است، یا کسی که حجاب دارد نمی‌تواند در فعالیت‌های اجتماعی شرکت کند. (رجبی ۱۳۹۱: ۱۲۷) اظهار می‌دارد که تهاجم فرهنگی غرب، حجاب را هدف گرفته است تا حیا و عفاف را در میان جوانان ایرانی از بین ببرد و با ترویج بی‌حجابی و بدحجابی، جوانان را از فعالیت‌های اجتماعی سازنده بازدارد؛ اما در آموزه‌های اسلامی یکی از ساده‌ترین دلایلی که برای ضرورت حجاب مطرح شده است، موضوع محفوظ نگه‌داشتن چیزهایی است که گران‌بهاتر هستند. عقل می‌گوید هر شخص یا چیزی، هرچه ارزشمندتر باشد، باید محفوظ‌تر باشد؛ بنابراین اسلام با ضروری بودن پوشش و حجاب به مثابه حفاظ بر ارزشمندبودن زن تأکید دارد و این موضوع که حجاب موجب تحقیر و بی‌بهاشدن زن می‌شود را رد می‌کند. نویسنده گفتمان با کاربرد استعاره‌های «تیرهای زهراگین شیاطین» و «حجاب به مثابه هدف» سعی دارد تا شدت خصومت و دشمنی دولت‌های غربی با حجاب زنان مسلمان ایرانی را به مخاطب القاء کند.

۴-۷- گفتمان ۷

حجاب، به‌ویژه اگر کامل و با پوشش چادر باشد، این پیام روشن را به افراد جامعه می‌دهد که زن مالک بدن، احساسات و شخصیت خویش است. حجاب، زن را توانمند می‌کند و به او اجازه می‌دهد در این دنیای پرزرق و برق مادی، از آن خود باشد و هیچ‌کس به خود اجازه ندهد به حریم خصوصی او قدم

بگذارند و او را تصاحب کند. حجاب، سند آزادی زن از قید و بند بردگی و آزادی از اسارت شهوت‌پرستان است (رجبی، ۱۳۹۱: ۱۰۰).

سطح اول تحلیل

شناسایی استعاره‌های زبانی: حجاب، زن را توانمند می‌کند؛ حجاب، سند آزادی زن از قید و بند بردگی و آزادی از اسارت شهوت‌پرستان است. استعاره‌های مفهومی: حجاب به‌مثابه قدرت و سند آزادی.

سطح دوم تحلیل: تبیین استعاره‌ها

نویسنده یکی از مؤثرترین روش‌ها برای رشد و آزادی از قید وابستگی به جلب توجه و خودنمایی را طبق توصیه ادیان الهی، پوشیدگی و مستوری می‌داند. حریم نگه‌داشتن زن میان خود و مرد یکی از وسایل مرموزی بوده است که زن برای حفظ مقام و موقع خود از آن استفاده کرده است (مطهری، ۱۳۵۷: ۸۱). دین اسلام با واجب کردن حجاب، به زنان عزت، شرافت و بزرگی داده است و اجازه نداده است هیچ‌کس به حریم خصوصی آن‌ها تجاوز کند و کوچک‌ترین اهانتی به شخصیت باارزش آن‌ها داشته باشد. ارزش زنان به کسب کمالات و فضیلت‌های اخلاقی و انسانی و جلب رضایت خداوند متعال است، نه اصرار بیهوده بر جلب توجه دیگران که متأسفانه بزرگ‌ترین بازنده اصلی این بازی زنان خواهند بود؛ زیرا گرفتار و اسیر مردان هوس‌باز خواهند شد. حجاب موجب رهایی زنان از دست مردان هرزه‌ای است که درصدد کام‌جویی‌های آزاد و بی‌حد و حصر از زنان هستند (رجبی، ۱۳۸۸: ۴۵).

۴-۸- گفتمان ۸

مهم‌ترین راه‌کارهای گسترش درمیان بانوان، توجه به ریشه‌های اعتقادی و معنوی حجاب است. برای تشویق زنانی که درباره حجاب کم‌توجه‌اند، باید ریشه‌های حجاب، یعنی ایمان و اعتقاد مذهبی را تقویت کنیم. امر و نهی کردن به زنان درباره حجاب بدون توجه به ریشه‌های اعتقادی و معنوی آن، نه تنها هیچ سودی برای آنان ندارد، بلکه لجاجت و تنفر آن‌ها را از حجاب افزایش می‌دهد؛ از این‌رو، باید به تقویت این ریشه‌ها و زیرساخت‌ها توجه شود تا زنان و دختران ما با علاقه و میل و اراده خود به سوی حجاب بروند (رجبی، ۱۳۹۱: ۱۳۴).

سطح اول تحلیل

شناسایی استعاره‌های زبانی: ریشه‌های اعتقادی و معنوی حجاب.

استعاره‌های مفهومی: اعتقادات مذهبی به‌مثابه ریشه و حجاب به‌مثابه گیاه.

سطح دوم تحلیل: تبیین استعاره‌ها

تأثیرگذاری عوامل کاربردشناختی و اجتماعی - فرهنگی در انتخاب استعاره «حجاب گیاه است» از سوی نویسندگان را می‌توان به نقش پررنگ گیاه در فرهنگ ایرانی مرتبط دانست. تنوع و تعدد گونه‌های گیاهی در ایران و همچنین حضور گیاهان در اسطوره‌های ایرانی، مناسک و شعائر و باورهای مذهبی در ارتباط با گیاهان، موجب شده است که گیاهان بخشی از عناصر فرهنگی ایرانی محسوب شوند؛ به‌عبارت دیگر، فلسفه وجودی گیاهان در چارچوب نظام فکری و اعتقادی هر ایرانی غیر قابل انکار است (متین، ۱۳۹۲: ۷). از این رو شاهد استفاده از گیاهان به‌مثابه حوزه مبدأ در بسیاری از استعاره‌های زبان فارسی هستیم. نویسنده گفتمان بالا، «گیاه» را حوزه مبدأ برای مفهوم‌سازی واژه «حجاب» انتخاب کرده است و با توجه به این موضوع که ریشه گیاه، اصلی‌ترین، مستحکم‌ترین و باثبات‌ترین قسمت گیاه است، ایمان و اعتقادات مذهبی زنان مسلمان را به‌مثابه ریشه «حجاب» در نظر گرفته است. نویسنده گفتمان با کاربرد استعاره «ریشه‌های اعتقادی و معنوی حجاب» بر درونی‌بودن امر حجاب تأکید دارد و بر این باور است که سرچشمه حجاب را باید در درون افراد جست‌وجو کرد. رجیبی (۱۳۹۱: ۱۴۵) معتقد است برای توجه‌دادن افراد به ادای فرضیه‌های دینی لازم است عقاید درونی آن‌ها را تقویت کرد. اگر بتوانیم با ایجاد فضای معنوی مناسب، زمینه استحکام مبانی اعتقادی این افراد را فراهم کنیم، بی‌شک، در رفتار آن‌ها تغییر ایجاد خواهد شد و آن‌ها به‌سمت حجاب متمایل خواهند شد.

۹-۴- گفتمان ۹

عفاف که ثمره‌اش حجاب و پوشش است، عامل آرامش و سکون انسان و دورماندن او از عوامل پریشانی و درنهایت باعث رضایت وجدان است. عفاف و حجاب، موجب احساس امنیت و شرف می‌شوند (رجیبی، ۱۳۸۸: ۴۱).

سطح اول تحلیل

شناسایی استعاره‌های زبانی: ثمره عفاف، حجاب و پوشش است. استعاره‌های مفهومی: حجاب به‌مثابه ثمره.

سطح دوم تحلیل: تبیین استعاره‌ها

انگیزه اصلی در انتخاب استعاره «ثمره عفاف حجاب و پوشش است»، از سوی نویسندگان ملاحظاتی

مذهبی - اجتماعی است. حجاب مانند دیگر احکام اسلام، به‌مثابه نشانه‌ای از یک مکتب و ایدئولوژی، به زنان و دختران احساس ارزشمندی و افتخار می‌دهد. این ایدئولوژی یعنی ایمان به خداوند و اینکه آغاز و انجام جهان به دست خداست، به زندگی انسان محتوا و ارزش می‌دهد و او را از احساس پوچی و بی‌هویتی خارج می‌کند. زنان باحجاب به‌منزله یک مسلمان معتقد، نزد انسان‌های مؤمن از جایگاه ویژه‌ای برخوردار می‌شوند و احترام خاصی می‌یابند. به‌یقین چنین احساسی برای زن مسلمان باحجاب، لذت‌بخش و آرامش‌دهنده است و به وی احساس ارزشمندی می‌دهد (رجبی، ۱۳۸۸: ۴۲).

۴-۱۰- بررسی و تحلیل تعداد دیگری از استعاره‌های مفهومی حجاب

- استعاره مفهومی «حجاب مانع است»

ریشه استعاره مفهومی «حجاب مانع است» را باید در معنای اصلی کلمه «حجاب» که واژه‌ای عربی است و به‌معنای پوشیده نگه‌داشتن و پنهان کردن است، جستجو کرد. فلسفه اسلامی حجاب، ایجاد فاصله میان زن و مرد در زندگی اجتماعی با انگیزه احتراز از تبعیض جنسی است: حجاب، محیطی بی‌طرف بین زن و مرد به‌وجود می‌آورد؛ به‌عبارت دیگر، حجاب مانعی است بین زن و مردانی که می‌خواهند از آن‌ها (زنان) استفاده ابزاری کنند؛ بنابراین رد پای انگیزه مذهبی در انتخاب این استعاره قابل مشاهده است.

- استعاره مفهومی «حجاب حصار است»

خداوند در آیه (۳۱) سوره نور، حکم پوشش زن در مقابل افراد نامحرم به زن را مشخص کرده است. زن با انتخاب پوشش و حجاب اسلامی، مسلمان بودن خود را به دیگران اعلام می‌کند و میان خود و افراد نامحرم حد و مرز مشخص می‌کند. حجاب همچون حصار عمل می‌کند که از ورود مردان به حریم خصوصی وی جلوگیری می‌کند. انگیزه مذهبی و تأثیر اندیشه اسلامی سبب شده است تا در انتخاب استعاره «حجاب حصار است» مؤلفه امن بودن حوزه مبدأ حصار برجسته شود.

- استعاره مفهومی «حجاب قدرت است»

انگیزه انتخاب این استعاره به دیدگاه دین اسلام درباره زن برمی‌گردد. براساس آموزه‌های اسلامی، زن موجودی با اندامی زیبا و جذاب است که تنها افراد نزدیک (محارم) این حق را دارند که زیبایی و جذابیت بدن وی را ببینند؛ اما در زندگی اجتماعی، ارزش و بهای زن محدود به روحیه معنوی و توانایی‌ها و استعدادها می‌شود. حجاب به زن این توانایی را می‌دهد که دیگران او را براساس

زیبایی‌های ظاهری‌اش قضاوت نکنند. زن مسلمان باحجاب، بر این باور است که هنگامی که باحجاب در جامعه ظاهر می‌شود، دیگران او را براساس توانایی‌های تحصیلی و ارزش‌های فردی و نه برپایه ظاهر فریبنده و زیبایی‌های ظاهری‌اش قضاوت می‌کنند. حجاب به زن این قدرت را می‌دهد که مالک بدن خویش باشد و زیبایی‌های بدن خود را فقط برای محارم به تماشا بگذارد.

– استعاره مفهومی «حجاب آزادی است»

در اندیشه اسلامی، دین تنها مجموعه‌ای از باورهای معنوی نیست؛ دین باید در زندگی هر مسلمان نمود عینی داشته باشد. زن مسلمان با پوشش و حجاب خویش، دین را در زندگی خود اعمال می‌کند. با توجه به اینکه دین، قسمتی از هویت افراد را تشکیل می‌دهد، در نتیجه حجاب، قسمت مهمی از هویت زن مسلمان می‌شود. حجاب به زن مسلمان این آزادی را می‌دهد تا آن شخصیتی که دوست دارد، یعنی زنی با هویت اسلامی باشد. در انتخاب استعاره «حجاب آزادی است» مؤلفه حق انتخاب از حوزه آزادی برجسته شده است.

جدول (۱). توزیع و درصد توزیع فراوانی حوزه‌های مبدأ استعاره‌های مفهومی «حجاب» در گفتمان فرهنگی فارسی

ردیف	حوزه‌های مبدأ	تکرار در پیکره گفتمان فرهنگی فارسی	درصد
۱	گیاه	۱۳	۱۸۰۶
۲	حفاظ	۱۰	۱۴۰۳
۳	امنیت	۱۰	۱۴۰۳
۴	ارزش	۹	۱۲۰۸
۵	حریم	۶	۸۰۶
۶	مانع	۴	۵۰۷
۷	سنگر	۴	۵۰۷
۸	قدرت	۴	۵۰۷
۹	آزادی	۳	۴۰۳
۱۰	حصار	۲	۲۰۸
۱۱	سد	۲	۲۰۸
۱۲	مصونیت	۱	۱۰۴
۱۳	هدف و نشانه	۱	۱۰۴
۱۴	شیء بالارزش	۱	۱۰۴
	تعداد کل	۷۰	۱۰۰

۵- نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که حوزه «گیاه» پربسامدترین حوزه مبدأ استعاره‌های مفهومی مربوط به مفهوم «حجاب» در گفتمان فرهنگی فارسی است؛ همچنین استعاره‌های مفهومی در بسیاری از موارد فرهنگ‌بنیاد است و مذهب - یکی از مؤلفه‌های فرهنگ - اهمیت به‌سزایی در ساخت و انتخاب استعاره‌های مفهومی دارد. با توجه به تحلیل‌های صورت‌گرفته روی داده‌های پژوهش، تأثیر جهان‌بینی اسلامی و آموزه‌های دینی (قرآن و احادیث) در ساخت و انتخاب استعاره‌های مربوط به واژه «حجاب» از سوی نویسندۀ متن در گفتمان فرهنگی فارسی مشهود است.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۷۹). ترجمه: عبدالمحمد آیتی، تهران: سروش.
- رجبی، عباس (۱۳۸۸). *حجاب و نقش آن در سلامت روان*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- (۱۳۹۱). *راه‌های تقویت فرهنگ حجاب*. تهران: مشعر.
- رضاپور، ابراهیم (۱۳۹۰). *نقش استعاره در بازنمایی و بازتولید تحلیل گفتمان انتقادی: ایدئولوژی در رسانه‌ها*. رساله دکتری. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- شفیعی سروستانی، ابراهیم (۱۳۸۷). *حجاب: مسئولیت‌ها و اختیارات دولت اسلامی*. جلد اول، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- صراحی، محمدمین و محمد عموزاده (۱۳۹۲). *بررسی مقایسه‌ای استعاره‌های خشم در زبان فارسی و انگلیسی*. نشریه پژوهش‌های زبان‌شناسی تطبیقی، ۳ (۶)، ۶۰-۳۹.
- فاضلی، فیروز و بهروز سلطانی (۱۳۹۴). *الگوی اقتناعی استعاره در گفتمان اجتماعی - سیاسی؛ تغییر، تلقین و تثبیت نگرش‌های اجتماعی - سیاسی*. فصلنامه نقد ادبی، ۱ (۳۱)، ۹۱-۱۱۴.
- فتاحی‌زاده، فتحیه (۱۳۸۷). *حجاب از دیدگاه قرآن و سنت*، چاپ ششم، قم: دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم.
- متین، پیمان (۱۳۹۲). *مردم‌گیاه: گیاهان آیینی در فرهنگ و فولکلور ایران*. تهران: فرهامه.
- مطهری، مرتضی (۱۳۵۷). *مسئله حجاب*. تهران: صدرا.

Charteris-Black, J. (2004). *Corpus Approach to Critical Metaphor Analysis*. New York: Palgrave Macmillan.

Chow, M. Y. (2010). *A Comparative Study of the Metaphor Used in the Economic News Articles in Britain and Hong Kong*. Doctoral dissertation, University of Birmingham.

Kovecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge. UK: Cambridge University Press.

- Lakoff, G. (1993). The Contemporary Theory of Metaphor. In: A. Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought*, (2nd edition), (pp. 202-251). Cambridge: Cambridge University Press.
- & M. Jonson (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: Chicago University Press.
- Morris, P. & J. Waldman (2011). Culture and metaphors in advertisements: France, Germany, Italy, the Netherlands and the United States. *International Journal of Communication*, 5, 942-968.

